

Буць О.

Голос

007 10
Олександр Буць.

ГОЛОС РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ 1905. Р.¹⁾

I. Історичне тло меморіалу з 1905. р. — II. Зміст меморіалу. — III. Тези меморіалу і їх критика. — IV. Висновки.

I.

Друга половина XIX. віку це час систематичних переслідувань російського уряду проти української мови і літератури. В тому часі вийшли з петербурських канцелярій аж три закони в цій справі, а появилися вони в роках 1863, 1876 і 1881. Найстрогіший з них був закон з 1876. р., але він був лише загостренням давніших розпорядків проти українського слова. Закон з 1881. р. трохи злагіднював указ з 1876. р.

Закон з 1863. р. появилася в часі найбільшого оживлення в українському літературному житті, що розвивалося у свободолюбній атмосфері після знесення кріпацтва. Крім того це були часи, коли Поляки приготовляли своє повстання проти Росії, шукаючи способів, як приєднати і Українців до своєї справи. Польські дідичі беруться до культурно-освітньої праці серед українських селянських мас, щоби приєднати їх до боротьби за свої ідеали. Так що носіями літературного та культурно-освітнього оживлення були тоді не лише Українці, але і Поляки. І хоч обидва ці рухи не мали зі собою нічого спільного, всеж таки російська влада обидві ці справи получила, називаючи оживлення українського життя польською інтригою. На цю думку наводила Росіян і та обставина, що серед Поляків справді були в тім часі романтичні симпатії до українського побуту та до української минувшини. Мальчевський, Залеський, Чайковський, а головно Тимко Падура були захоплені українським побутом та робили Україну джерелом своїх поетичних натхнень та предметом звеличувань. Ця ро-

¹⁾ Ця праця виготовлена в семінарі слов'янської філіології в 1935. році з нагоди тридцятої річниці меморіалу.

мантична манія Поляків, закоханих в Україні як провінції Польщі, і рівночасний зріст національної свідомости серед самих Українців привели Росіян до висновку про споріднення обох рухів і про необхідність боротьби проти українського сепаратизму, хочби навіть чисто літературного.

Першу нагоду для такої боротьби дав тоді переклад св. Письма на українську мову, зладжений Морачевським. В тім перекладі добачував Петербург політичну акцію, спрямовану до духового і культурного відчуження України від Росії. Цю тезу ясно висловив тоді київський генерал-губернатор Анненков. Синод не дозволив на друкування перекладу Морачевського, а 20. червня 1863. р. вийшов розпорядок міністра внутрішніх справ Валусєва, затверджений царем, що ним заборонено друкувати релігійні книги і учебники українською мовою. Лише у красній літературі не заборонено ще уживати української мови. Така нечувана заборона викликала протест навіть деяких російських достойників. Але на протест самого міністра народньої освіти Головіна, Валусєв відписав, що нема потреби боронити прав української („малоруської“) мови, бож такої мови нема. У „південній Росії“ є, мовляв, лише діалект, а радше великоруська мова, попсована польською.

Та це був лише перший етап асиміляційної політики Росії. За 13 літ удар повторено, але у далеко болючіший спосіб. Коли тайний радник Юзефович зреферував у Петербурзі оживлення українського сепаратизму, його погляди знайшли пригожий ґрунт і в 1876. р. вийшов новий указ-закон, що ним заборонено ввіз українських книжок і брошур зі заграниці і то без огляду на їхній зміст, а також заборонено видавати та друкувати українські твори та переклади на українську мову, крім історичних документів і творів красної літератури, але з тим застереженням, що в документах треба придержуватися правопису ориґіналів, а красна література має бути друкована російським правописом. Тоді заборонено також українські сценічні вистави і українські тексти під нотами.

Пізніший указ з 1881. р. давав в теорії деякі полекші для українського слова, але в практиці не багато змінилось. Всеж таки само життя вело до безнастанної боротьби проти тих законів і до різних хитрощів, щоби оминати цензурні перешкоди. Одним із наслідків тих протиукраїнських законів було перенесення українського літературного життя до Галичини в межі Австро-Угорщини.

Деякі зміни прийшли аж з початком ХХ. віку. Рівночасно зі зміною політики російського уряду прийшли до голосу і наукові круги, виказуючи помилковість і недоцільність протиукраїнських мовних репресій. З політичного боку вказувано, що ті репресії довели до того, що Галичина стала свого роду Піємонтom все-українського життя, спрямовуючи українські змагання проти Росії. З культурно-освітнього боку вказано теж помилковість тих репресій, бо брак необхідних підручників і популярних книжок в рідній мові спричинив занепад загальної освіти серед населення України і зріст неграмотности.

Так отже політичні і культурно-освітні мотиви казали петербурським кругам перевірити дотеперішню протиукраїнську мовну політику.

Акцію в цій справі почала петербурська Академія Наук, найвища наукова установа Росії, що вважала своїм обов'язком дбати про культурний розвиток цілого краю. Вже в 1904. році йшла жива і дуже цікава переписка між проводом Академії і міністерством внутрішніх справ про український переклад св. Письма. З автентичних листів, захованих в оригіналах у російському заграничному історичному Архіві в Празі (ЧСР.), а опублікованих в чеській мові Яном Слявіком¹⁾, довідуємося багато цікавих подробиць з початкової історії пізнішого меморіялу Академії. Це листи президента Академії вел. кн. Константина Константиновича до міністрів внутрішніх справ Плеве і кн. Святополка-Мірського в справі заборони українського друкованого слова.

В листі до Плеве з дня 12. IV. 1904. президент Академії порушив справу друку українського перекладу св. Письма Морачевського. Ця справа, як знаємо, була безпосередньою притокою до видання першого указу в 1863. р. і тепер по стільки роках знову виринула на денне світло. Князь Константин Константинович станув на становищі, що треба допустити до друку переклад Морачевського та висловив погляд про помилковість дотеперішньої політики уряду щодо української мови. При кінці листа князь просить міністра Плеве, як керманіча внутрішньої політики, висловити свою думку на порушену тему та сказати, чи уряд ще далі обстоює давні політичні аргументи за заборонаю українського друкованого слова.

Міністер Плеве відповідає князеві обширним листом з 13. VI.

¹⁾ Jan Slavík: „Ruská vláda a ukrajinské hnutí před světovou válkou“, Praha, 1930.

1904. р., і там подає історію мовної політики російського уряду. Він далі твердить, що українська література 60. рр. мала сепаратистичний напрям, отже політика уряду в цій справі була подиктована інтересами держави. Тепер ця справа, щоправда, втратила вже свою політичну гостроту, і цей мотив міг би відпасти, та Плевє сумнівається, чи Синод згодиться на видання св. Письма українською мовою.

Лист Плевє стилізований дуже хитро, але в ньому виразно пробивається нехоть до позитивного полагодження справи.¹⁾ Не хочачи зразити собі великого князя, Плевє ніби погоджується з ним, але одночасно є проти зміни мовної політики Росії, хоч не говорить цього від себе, а лише вказує на церковні круги, мовляв вони не згодяться на переклад св. Письма на таку неотесану мову, нездібну добре передати абстрактні поняття. На доказ цього навів Плевє негативне становище Академії в справі перекладу Куліша.

В Академії добре зрозуміли цю дипломатичну гру Плевє, про що свідчить письмо кн. Константина до міністра внутрішніх справ з 6. X. 1904. В міжчасі Плевє згинув з рук атентатчика, а теку міністра внутрішніх справ перебрав кн. Святополк-Мірський. До нього звернений черговий лист президента Академії.

В тім листі великий князь в лагідній формі висловлює своє невдоволення з нещирої гри міністерства і щерез висказується за ревізією протиукраїнського указу. Він каже ясно, що мотиви релігійно-церковної натури, що ними заслонювався Плевє, були диктовані мотивами політичними. Коли-ж ці останні минули, то справа повинна бути позитивно полагоджена.²⁾ Святополк-Мірський в листі з 18. X. 1904. теж подав мотиви дотеперішньої політики та згодився зі становищем князя, що тепер ті мотиви відпадають.³⁾

По таких вступних переговорах Академія Наук в грудні того самого року вислала до уряду меморіал у справі знесення заборони на українське друковане слово. Перед виданням остаточного рішення комітет міністрів постановив засягнути в цій справі думки найвищих наукових установ, а саме петербурської Академії Наук та університетів у Харкові і Києві зі застереженням, що в обсяг обговорюваної проблеми не має входити справа мови навчання у школах полудневих губерній, тобто України. Цю

¹⁾ J. Slavik. Op. cit. стор 8.

²⁾ Ibidem, стор. 8—11.

³⁾ Ibidem, стор. 11—12.

справу мав перевести з поручення комітету міністрів міністер народньої освіти Глазов. Він звернувся до згаданих установ, прохаючи їх видати свій суд про доцільність чи недоцільність дозволу на розвиток української літератури.

Оба університети, харківський та київський, висловилися проти давніших указів і заявили за вільним розвитком української мови і літератури. Управа петербурської Академії Наук виділяла до розглянення цієї справи окрему комісію, до якої увійшли: Т. Корш як голова, А. Фамінцин, В. Заленський, Ф. Фортунатов, А. Шахматов, А. Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург. Крім Заленського, що був Українцем, всі інші члени комісії були Росіяни. Головним референтом справи був спеціаліст від історії „руської“ мови та староруського письменства акад. Шахматов, і саме він, по часті при допомозі ак. Корша зложив меморіал Академії. До участі в праці запросила комісія ще декого з петербурських Українців, які подали свої записки та замітки на різні питання щодо української мови і взагалі щодо українського питання в Росії. Їх матеріали долучила комісія як залучники до свого меморіалу. Цей меморіал зложив, як сказано, головню ак. Шахматов, але на основі праць поодиноких членів комісії, з котрих кожний обробив призначену йому проблему. Цілий меморіал одобрив пленарний збір Академії і його відіслано до вжитку міністерства.

Академія Наук, подібно як і оба заангажовані університети, висловилися рішучо проти мовних обмежень та подала не лише огляд літературного життя Українців другої половини XIX. ст., кидаючи оком і в далеку давнину, але перевела теж річеву критику мовної політики Росії у відношенні до України.

Цілий цей меморіал має свою вартість так для історичної як і для фільольогічної науки. Це одна сторінка з історії України під російською займанщиною, а одночасно збірка поглядів представників тодішньої російської науки на українську мову і літературу. Вже тридцять літ минуло від часу, коли зложено цей документ, але проблеми, що в ньому зібрані, ще й досі не втратили своєї актуальности.

II.

Перед петербурською Академією Наук станули такі два питання: 1. Чи це правда, що українська мова якась нова вигадка і чи потрібний її культ у формі окремої української літератури? а далі: 2. Чи це правда, що існує якась „общеруська“

літературна мова, тобто така, що витворилася спільним зусиллям усіх східньословянських племен, зрозуміла для них всіх, і яка має бути єдиною літературною мовою для всіх східніх Словян?

Крім цих двох фундаментальних питань розглядала Академія теж справу доцільности чи недоцільности дотеперішньої мовної політики в Росії.

Всі ті справи Академія трактує в тісному звязку, як одну одноцілу мовну проблему.

Проблему української (в оригіналі „малоруської“) мови, а з тим і проблему української літератури, обговорює меморіал доволі обширно, змальовуючи і політичне тло та даючи цілий ряд рефлексій. Назагал цілий меморіал можемо поділити на такі головні частини: 1. Академія подає нарис розвитку української літератури від перших спроб уживання народньої мови в літературі до хвилі указів та обговорює часи цих указів. 2. Збиває аргументи на яких опиралися творці указів проти української мови та виказує погубні наслідки такої політики для Росії і населення. 3. Піддаючи критиці наукову сторінку цих законів, подає свої висновки, строго негативні у відношенні до мовних репресій російського уряду.

Щоби виказати, що українська мова і література, це ніяка нова видумка, а вплив життєвої конечности „малоруської“ народности, Академія дає огляд українського літературного життя від хвилі першої спроби вжиття народньої мови у письменстві. Ця перша спроба — це Пересопницьке Євангеліє у XVI ст. Хоч воно не написане чистою народньою мовою, то важне тут саме змагання зробити народню мову літературною. Народня мова втискається помалу в літературу, закрашує собою загально прийату церковнословянську („словяноруську“) мову, а вкінці витискає її. Одночасно вона спричиняє щораз більшу різницю між літературною мовою України і Московщини, де також відбувався аналогічний процес.

У другій половині XVII. ст. учителі та студенти Київсько-Могилянської Колегії заносять ту українську книжну мову і на північ, в корінну Росію. Та тут стрінув її спротив консервативних кругів московської інтелігенції. Особливо церковні круги добили в цій мові небезпечні західні впливи і тому в 1769. р. Синод заборонив друкувати для України букварі у народній мові та поручив повідбирати і ті, які вже були уживані. І хоч українська мова у XVIII. ст. не підпадала ніяким репресіям, всеж таки ро-

сійська інтелігенція уважала її за грубу і просту. Тому її уживано лише в деяких комічних інтермедіях та в дрібних віршах.

Першою поважнішою спробою ужити української народньої мови в літературі була „Енеїда“ Котляревського (1798. р.) — спроба „серйозна радше обємом, ніж змістом“. Котляревський був отже батьком української літератури і то не лише белетристичної, але і наукової, бо залишив у рукописі ще й свої „Замітки“ про деякі українські звичаї.

Слідами Котляревського пішов цілий ряд письменників і поетів. Збірники етнографічного матеріалу Цертелєва, Максимовича та Метлинського, творчість Квітки-Основяненка, Петра Артемовського-Гулака, Гребінки та Глібова, далі Костомарова, Навроцького, Марковича — все це важні моменти в будівництві української літератури на народній мові. Синтезою тодішніх досягнень духового проводу України було Кирило-Методіївське братство (1846 р.), яке змагало до визволення селян з кріпацтва, а його політичним ідеалом був панславизм з рівнорядним становищем України між другими Слов'янами. — Та зараз же почалася реакція Росії на розвиток духової культури України. Кирило-Методіївців визнано революціонерами і покарано. Та коли уряд пильно стежив за ідеями, що нуртували в пробудженому українському морі, то російська („великоруська“) суспільність або не звертала на них уваги, або ставилася до них навіть досить прихильно. Це відноситься до ліберально настроєних кругів російської інтелігенції. Деякі російські редакції навіть давали у себе місце на друк українських творів. Але багато було і таких, що з погордою відносилися до нової української літератури, головню за її демократизм. Особливе оживлення в українській літературі почалося при кінці 50-их рр. XIX. стол. одночасно з подихом нових ідей та зі зростом надій на близьке визволення селян і на прихід лагіднішого режиму в державі.

А тимчасом на горизонті внутрішньої політики збиралися хмари. Підготовлялося польське повстання, і вкінці ця туча обірвалася і над українською літературою. До плянованого повстання проти Росії постановили Поляки втягнути теж українські маси і в тій цілі почали закладати при польських дворах школи для українських селян. Та на це зареагувала українська молодь, закладаючи т. зв. недільні школи для протидії польській акції. Це не подобалося Полякам і вони почали цей рух відповідно освітлювати перед урядом, мовляв недільні школи це поширена сепаратистична акція українофілів. В боротьбі з недільними шко-

лами притягнули Поляки на свій бік і вищі церковні круги а навіть Жидів. Зачався часописний крик про сепаратизм. Не диво проте, що коли в 1862. р. вибухло в Київі кілька пожеж, добачено і тут руку українських сепаратистів. Вкінці всі недільні школи замкнено.

Але і по здавленню польського повстання російська влада не змінила свого відношення до українського руху, а навпаки признала його частиною польської акції. Указом з 1863. р. припинено дальший розвиток української літератури в межах Росії а вслід за тим Галичина стає центром українського життя і то — як каже меморіал — „на великий хосен і гордість Австрії, але й на неменшу, коли не більшу шкоду і пониження Росії“. „І всі ті таланти і гроші, — твердить меморіал Академії — які ужиті на місці принесли би Росії необчислену користь, почали йти за границю на витворення такого духового центру, на який майже кожний український письменник від тепер покладає всі свої надії“. Отже всі ті репресії були великою помилкою так з погляду внутрішньої як і заграничної політики Росії.

Ще більшою помилкою був закон з 1876. р., що його не опубліковано, а подано до відома відповідним чинникам конфіденціональним шляхом. Таким чином українську літературу ще більше сковано, а те, що дозволено, було залежне від примхи та особистого погляду цензора.

Одинока надія для українського друкованого слова була в тому, що може якось вдасться приспати чуйність цензури. І справді часом вдавалося. Наприклад у 1876. р. духовна цензура заборонила поширювати галицьку брошурку „Оповѣданє про житє св. мученикѣвъ Бориса и Глѣба“, бо була написана по українськи. Та загранична цензура звернула увагу на те, що книжечка написана церковнословянськими буквами, і тоді її дозволено. Отже українська мова могла часом скриватися під церковнословянським письмом. В тому напрямі скріплено у 1880. р. указ, виразивши бажання, що уживання церковного письма „въ малороссійскихъ изданіяхъ представляется весьма желательнымъ“.

Та не все вдавалося оминати букву закону. Назагал цей тайний закон бережено і нераз дрібничка рішала про долю цілого накладу.

Законом з 1881. р. злагіднено указ з 1876. р., але в практиці не багато змінилося, бо все залежало від кожночасного дозволу цензури.

Нові приписи визначалися ріжними абсурдами, бо-ж „уживання „общеруського“, т. зн. по суті великоруського правопису

в українських текстах це взагалі неможлива вигадка, бо правопис необхідно підпорядковується фонетиці, а в лінгвістичних працях, таких як словар, це прямо не можливе. Подібне можна сказати і про правопис уживаний не пізніше XVIII. ст., дозволений для українських творів. Такий правопис це зовсім мітична величина, бо в тих часах кожний писав, як хотів, і наприклад слово „піп“, „ті́лько“, „ві́н“ писали у XVII. і XVIII. в. різно, як: пѣпѣ, тѣ́лько, вѣ́нъ або пѣпѣ, тѣ́лько, вѣ́нъ або піп, ті́лько, ві́н“. Дозвіл на театральні вистави був теж без значіння, бо самоволя цензорів і так завжди була рішача.

Аргументи, що їх видвигали творці мовних обмежень, можна зредувати на два головні. Перший, це оборона інтересів „общеруської“ мови і літератури, а другий це оборона інтересів російської держави.

Творці наукової основи першого аргументу видвигали твердження, ніби здавна була і тепер є лише одна літературна „общеруська“ мова і одна література, спільна для Українців і Росіян.

„Не підлягає сумнівові, — каже меморіал Академії — що предки Великоросів і Малоросів говорили колись одною мовою“. Та праруська мова не дійшла до нас у письмєнних пам'ятках, але гіпотетично наука її реконструує. Ще в передісторичній епосі ця мова представляла „в окремих паростях різкі діалектичні відрубности, які дають підставу припускати споконвічний поділ руського племені на три групи: північно-руську, середньо-руську і південно-руську. Полуднево-руські пам'ятки давньої нашої літератури XI. і XII. століть.....представляють ряд типічних окремішностей української мови“. Тому віддаленню українських говорів від інших „руських“ говорів „не могло перешкодити й те політичне зєдинення руських племен, яке бачимо в X. і XI. століттях“. ¹⁾ Історичне життя української і російської народности „не витворило для них спільної мови; навпаки, воно зміцнило ті діалектичні окремішности, з якими предки Малоросів із одного, Великоросів із другого боку — виступають у початках нашої історії. І очевидно, жива великоруська мова, якою говорить нарід у Москві, Рязані, Ярославі, Архангельську, Новгороді, не може бути названа „общеруською“ в відношенні до української мови Полтави, Київa або Львова“. ²⁾ Не було і нема також „общеру-

¹⁾ Петербурська Академія Наук в справі знесення заборони українського слова (відб. з „ЛНВ.“). Львів 1905. р., стор. 23.

²⁾ Ibidem, стор. 23—24.

ської“ літературної мови, себто витвореної спільним зусиллям усіх „руських народностей“. Впливи українських учених на російську літературну мову не були тривкі і не змогли створити якоїсь синтези з великоруської і малоруської мови у якусь спільну літературну мову. А те, що творці указів називали общеруською мовою, це чиста російська мова. Правда, вона дістала була перевагу над українською мовою і були часи, коли вона панувала і на Україні. Та це не був наслідок якихсь лінгвістичних законів чи потреб, а лише наслідок політичної переваги російського народу над українським. Що не життя, не його потреби дали перевагу російській мові над українською, на це вказує ясно хочби і та обставина, що власне життя і специфічні потреби України втиснули українську народню мову до літератури і започаткували розвиток української народньої літератури. Отже джерело повстання української мови було законне і природне. Дальший її розвиток був теж законний і природний. У XVIII. і XIX. ст. вона приняла немало польських і російських елементів і надалі залишилася в орбіті цих впливів. З того в ніякому разі не можна робити закиду проти природности цієї мови, бо „збагачення чужомовними елементами це доля кожної літературної мови... Умілість покористуватися чужомовними елементами, брак страху перед ними, сміле відношення до нового лексичного матеріялу, дуже часто свідчать про силу і крепкість молоді літературної мови“.¹⁾

Виходить, що українська мова це природня і законна конечність. Так само конечністю є і українська література, бо саме життя це наглядно доказало. Потреба життя, а не якісь політичні концепції покликали її до життя, і тому штучні обмежування чи заборони не зможуть здержати її природнього розвитку. Ці штучні заборони викликають цілком небажані наслідки, шкідливі для інтересів великоруської культури і держави. Доказом цього є створення з Галичини українського Піємонту з виразним протиросійським забарвленням. Росія своєю мовною політикою не давала Українцям можности працювати, а через те розірвалася братня звязь між російською і українською літературою, знищено можливість чесного суперництва і зроблено українську літературу ворожою для російської. „Перекинувши українську літературу в заграничну Русь — кажуть російські вчені — ми перервали братнє суперництво її в Росії з великоруською літе-

¹⁾ Ibidem, стор. 27.

ратурою; та разом із тим ми скомпромітували великоруські, а навіть „общеруські“ інтереси в Галичині, бо викликали проти них штучну коаліцію місцевих українських і польських інтересів. Великоруські інтереси витримали би успішно супірництво з українськими в Росії; та в Галичині не спасе їх ніщо“... „Моральної втрати, нанесеної великоруській народності і її літературі відпалою, або радше відколоною від неї малоруською літературою, не нагородить підтримка, оказувана Росією деяким періодичним виданням святоюрської партії“.¹⁾

Політика репресій у відношенні до українського друкованого слова некорисна теж для інтересів російської держави. Петербурський уряд хотів своїми указами здусити сепаратизм Українців, але той сепаратизм був більше чим сумнівний. Хоч, щоправда, могли бути між українофілами деякі скрайні елементи, та заборона такого засобу пропаганди, як рідна мова, не довела до бажаної цілі. Українофільський рух не то що не упав, але розрісся і набрав сили. Укази проти української мови були навіть нелюдячні, бо кара на політичних мрійників у формі заборони творити в рідній мові, нечувано перемішувала зміст і форму, а одночасно допускала також „можливість обмежень і переслідувань на нашу великоруську літературу взагалі, якщо серед її діячів знайдуться зломисні люди, що мріяли би про розбиття нашої державної єдності, і які підривали би своїми фальшивими науками основи суспільного ладу“.²⁾ Отже заборона української мови була плодом прикрих непорозумінь, бо опиралася на фальшивих премісах. Не треба було боятися, що українська література відчужить духово Великоросію і Україну. Ця література духом була однозгідна з російською і не змагала до сепаратизму.

„Дальші події показали, — каже меморіал — що і пізніше, по заснованню і зміцненню галицької народної партії, Українці були далекі від сепаратистичних змагань; якби такі змагання були серед них, вони знайшли би собі вислів і великоруською мовою, що не була Українцям заборонена. Великоруська мова могла так само успішно, як і українська, служити знаряддям пропаганди в користь сепаратизму, якби Українці колинебудь поважно думали заложити свою окрему державу“.³⁾

Російська держава повинна забезпечити елементарне право

¹⁾ Ibidem, стор. 29.

²⁾ Ibidem, стор. 32.

³⁾ Ibidem, 33.

горожан говорити друком у рідній мові, щоби не викликати у них страху за існування. Бо такий страх зроджує невдоволення і революційні змагання і він „спрямував багатьох українофілів, щирих синів Росії... на дорогу явного невдоволення“. (34.)

Критичний розгляд змісту указу з 1876. року виказує всю його недоцільність та цілий ряд помилок, що лягли в його основі. Заборона привозити українські книжки до Росії зі заграниці і заборона друкувати їх в межах Росії викликала сильне невдоволення серед українських письменників і журналістів та великий зріст видавничої діяльності в Галичині з виразними протиросійськими тенденціями. Почала творитися, окрема від російської, українська культура. — Дозвіл друкувати по українськи давні історичні документи і пам'ятки по суті противорічить тому твердженню, ніби українська мова видумана недавно. — Заборона окремого українського правопису з метою рятувати мовну єдність виказує нерозуміння законів розвитку мови, що відбувається незалежно від правопису. Від спільного правопису справа зближення української і російської мови нічого не виграє. Бо коли українські слова: *віра, дід, місто* мусять бути друковані в російській одежі: *вьра, дьдѣ, мѣсто*, т. зн. передаючи звук і буквою *ь*, то очевидно і в таких українських словах як *лід* чи *ніс* мусить з'явитися буква *ь*, отже *льдѣ, нѣсѣ*, а це вже ні трохи не наближає їх до російських слів *лѣдѣ, нѣсѣ*.

Заборона українських театральних вистав і викладів виказує, що автори закону з 1876. р. кермувалися не так бажанням зблизити українську мову до російської, як радше ворожим відношенням до української мови і культури. Заборона друкувати українські тексти під нотами рівняється забороні співати по українськи. Деякі полекші в 1881. році мали на увазі більше інтереси російські, аніж українські.

Вкінці російські вчені доходять до висновку, що треба скасувати всі ті обмеження української мови з 1863., 1876. і 1881. р., бо вони були недоцільні у минувшині, а будучність вимагає піднесення рівня освіти і культури українських губерній саме при допомозі українських книжок. Українці не розуміють російських книжок і тому брак українських книжок спиняє поширювання освіти і культури. Обмеження пригнітають творчі здібності освічених Українців, а українську літературу переносять за межі Росії і витворюють з неї нелегальну протиросійську лектуру. „Ми бажали би, — кажуть російські учені — аби українська література в цілім своїм складі лишилася російською“.

тимбільше, що „Українці цілою сукупністю своєї діяльності в користь російської держави і російського суспільства являються вірними і випробованими синами руського народу: вони пишуть разом із нами у великоруських газетах і журналах, читають разом із нами лекції, видають наукові підручники, беруть участь у громадських зібраннях і говорять також разом із нами по великоруськи. Чи-ж вони переменять свій руський напрям, коли їм дозволять говорити й писати рідною українською мовою?“ (41—42).

Отже, українській народності, що в січні 1897. р. числила до 23 мільонів 700 тисяч душ, треба дати в Росії нормальні умовини духового і розумового життя, т. зн. треба усунути всі обмеження української мови.

III.

Цей голос російської Академії Наук з 1905. р. в обороні української мови і літератури зустрівся з великими симпатіями серед Українців, і то такими, що перешкаджали об'єктивній оцінці окремих розділів меморіалу. Можливо, що і надто великий об'єм цього документу не дозволяв добре орієнтуватися у всіх подробицях. Залишилося лише загальне враження і вдячність за те, що російська Академія виступила проти переслідувань української мови в Росії та висказалася за природнім розвитком української літератури. Для Українців важне було і те, що російські учені з висоти найвищої наукової установи ствердили факт, що українська мова має вже свою довговікову історію та що російська література для Українців чужа.¹⁾

Для практичної боротьби за права української мови і літератури це були найважливіші моменти і нічого дивного, що саме ті твердження Академії стали найбільш відомі, а на все інше у нас мало звертали увагу. Науковий розгляд тексту меморіалу мусить спинитися і на тих висказах і гіпотезах, що не творили головного змісту меморіалу, але згадані мимоходом, як щось самозрозумілого, давали йому спеціально російське забарвлення і звичайно відбігали від об'єктивної правди.

Одно із таких ніби самозрозумілих тверджень це теорія про національно-культурну єдність Українців з Росіянами, що веде до висновку, ніби Українці цілком природно належать і повинні

¹⁾ Ще М. Драгоманов учив, що російська література для Українців не чужа а рідна, так ідейним змістом, як і спільною для Росіян і Українців „общеруською“ літературною мовою.

належати разом з Росіянами до спільної держави. На думку російських учених нема самостійної української нації, здатної до самостійного державного життя, а є лише українська („малоруська“) народність, як частина „руського“ народу, що до нього належить також російська („великоруська“) народність. Українці це, мовляв, вірні сини „руського народу“, (42) а та „неповажна“ група, що „мріяла про відділення України від Росії“, це такі самі „зломисні люди“, якими були би і ті Росіяни („Великороси“), що також „мріяли би про розбиття нашої [т. зн. всеросійської чи общеруської] державної єдності, що підривали би своїми фальшивими науками основи суспільного ладу“ (32).

Усі проблеми, що їх зачеплено в меморіалі, освітлені з такого всеросійського становища, а Україна змальована як невіддільна провінція не лише державно-політичної всеросійської цілості, але також як невіддільна частина національно-культурної і літературної всеросійської цілості. Хоч російські учені признають живій українській мові окреме існування в XI. і XII. віці, але староукраїнську літературу з тих часів („полуднево-руську“) називають своєю літературою („наша література“) (23). Розвиток „в користь полуднево-руського народу“ оцінюють як розвиток „в користь цілого руського племені“ (11).¹⁾ Вкінці головним мотивом їх виступу проти переслідування української мови в Росії, було бажання завернути українську літературу і цілий український рух до єдності з російськими інтересами. „Свобідний розвиток української літератури на їх думку — впливав би на братнє єднання Південної Росії [т. зн. України] з усею іншою“, а вкінці „Україна просякала би щораз більше загально-руськими ідеями і загально-руськими змаганнями“. (23).

Така всеросійська патріотична тенденція привела російських учених до того, що вони промовчали усі змагання Українців до власної державности в минувшині, а про останні часи висказалися, що українські мрії про власну державу не мають поважного характеру і є радше наслідком тих переслідувань української мови, що привели до штучної коаліції українського руху з польськими інтересами. Українська суспільність в часах перед заборонаю української мови, мовляв, „не змагала до сепаратизму“, а навіть і пізніше „Українці були далекі від сепаратистичних змагань“ і не думали поважно про засновання власної

¹⁾ Якби російські учені признавали Українців за рівнорядну словянську націю, то в тім місці говорили би про користь для цілого словянського племені, а не для „руського“ т. зн. всеросійського племені.

держави. (33). Іншими словами, нема самостійної української нації з природнім змаганням до власної державности, а є лише вірні українські сини єдиної „Руси“, що служили їй усіми своїми силами і даліше будуть вірно служити, як лише дістануть дозвіл в Росії „писати і друкувати по українськи“.

Головне бажання російських учених, рятувати і пропагувати всеросійські ідеї на всіх українських землях, яскраво виявилось і в тому місці меморіалу, де сказано, що переслідування української мови в Росії „скомпромітували великоруські, а навіть і „общеруські“ інтереси в Галичині, бо викликали проти них штучну коаліцію місцевих українських і польських інтересів. (29).

Українські самостійницькі ідеали, що природно виростали зі свідомости національної окремішности, названо в меморіалі „фальшивим“ і „тенденційним“ напрямом української творчої думки, викривленої штучними перешкодами. (28). Отже, на думку російських учених, треба усунути ті штучні перешкоди, щоб „широкий і свободний потік української творчої думки“ знов спрямувати у велике всеросійське море.

З того бачимо, як і в тім меморіалі з 1905. р. російська наука далі викривляє історію української нації, перетворюючи її на історію провінції, що ніби завсіди належала і далі повинна належати до всеросійської цілості. Тому не можемо погодитися зі становищем тих українських учених, котрі думають, що у згаданім меморіалі російська наука засадничо змінила своє становище у відношенню до української нації. І Михайло Грушевський не збагнув усього змісту меморіалу, коли думає, що цей реферат російської Академії Наук „стоїть на ґрунті окремішности українського народу, його мови й письменства, його історичної традиції й права на свободний культурний розвій“¹⁾. Бо хоч у меморіалі відкинено погляд про існування „общеруської“ літературної мови але зате з тим більшим натиском вказано на ідеал всеросійської духової і політичної єдності, що йому — на думку російських учених — повинні служити всі Українці. Отже меморіал не признає повної самостійности чи окремішности української нації, а навпаки підпорядковує її всеросійському духовому і політичному центрові, а навіть і про літературу висказує свою глибоку віру, що розвиток української літератури не заваджатиме російській літературі грати провідну роль на Україні.

¹⁾ „Петербурзька Академія Наук в справі знесення заборони українського слова“. Переднє слово, стор. 3.

Ту фікцію про давню і теперішню національно-культурну єдність Українців з Росіянами, разом з її висновком на будуче про необхідність єдності державно-політичної, підтримує фільологічна теорія про т. зв. праруську мову, т. зн. про існування колись в давнині спільної мови, що нею ніби говорили всі східні Слов'яни. Прихильники цієї теорії представляють історію української мови як історію її відділення від колишньої „праруської“ єдності.

В самім меморіалі є лише коротка згадка про те, але і та коротка згадка дуже характеристична для російської науки, бо теорія про праруську мовну єдність Українців з Росіянами представлена там як безсумнівний факт, хоч реконструованим праруським формам признано у тім самім меморіалі лише гіпотетичну вартість (23). Таке становище меморіалу Академії Наук стане для нас цілком зрозуміле, коли візьмемо на увагу, що головним референтом фільологічних проблем був Олександр Шахматов, один з найбільших оборонців праруської мовної єдності Українців з Росіянами.

Не місце тут докладно вияснити помилковість цієї теорії і її шкідливість для наукового досліду. Вистарчить вказати на те, що сьогодні протилежне становище таких визначних учених, як Мікльосіча чи Степана Смаль-Стоцького вже не можна відкинути як відокремлений і наукою неприятий погляд. Цілий ряд інших поважних учених так славівістів як і індогерманістів (Гуєр, Мікколя, Розвадовські, Маєр, Кречмер і ін.) дійшли до того самого висновку, що установлення молодших прамов ніж прасловянська не має ніякої наукової ані практичної вартості.¹⁾

Але Шахматов і петербурська Академія Наук приймали ту фікцію праруської мови за факт і не забули згадати про це в меморіалі, що мав бути не лише обороною української мови і літератури, але також одним зі засобів приєднання Українців до всеросійської єдності. — Згідно з тою теорією Шахматов у всіх своїх мовознавчих працях намагається доказувати, що між прасловянською добою та добою українською і московською була ще посередня доба праруська. „Малоруська мова — каже Шахматов — виділилась за дуже давньої доби із спільно-руської прамови. Терміном „спільно-руська прмова“ ми визначаємо тую мову, — вона не дійшла до нас у писаних пам'ят-

¹⁾ Гл. Степан Смаль-Стоцький: „Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмне споріднення“. 2. вид. Прага 1927.

никах, — з якої пішли й інші руські мови, а саме: північно-великоруська, південно-великоруська та білоруська“. ¹⁾

Ті погляди Шахматова приняла петербурська Академія Наук до свого меморіялу і нема ніякого сумніву, що пропагандою думки про те, що Українці і Росіяни колись навіть мовою від себе не відрізнялися, хотіла поширяти між Українцями переконання, що і на будуче треба їм жити у тісній звязку з Росіянами і працювати для спільних всеросійських інтересів у спільній „загально-російській“ державі. ²⁾

Сьогодні — як каже Степан Смаль-Стоцький — „в голосі оборонців праруської мови не чути вже такої самопевности, як то бувало у Соболевського, Ягіча і Шахматова. Вони ще тільки слабо боронять позиції перед неминучою її здачею. А Лер-Сплавінський зовсім нехотючи своєю критикою Шахматівської теорії та своїм власним поділом праруської мови перш усього на дві групи підкопав її до решти. Показується як на долоні, що люди не знають, як вивести із праруської мови теперішні мовні комплекси, як побороти всі труднощі, які ставляє при тій та-ж сама праруська мова. Всі штудерні конструкції, всі бистроумні комбінації і вигадки нічого не помагають, треба буде нарешті таки відкинути саму теорію а тим то відкинути і ту велику колоду, що затарасовує дорогу до пізнання наукової правди“. ³⁾

Хто приймає теорію про праруську мову, мимохіть підтримує легенду про один „руський“ нарід, що об'єднує в одну цілість Українців, Росіян і Білорусів. Меморіал російських учених цілком ясно і пляново таку легенду підтримує. Тому не можемо погодитися з поглядом тих українських учених, котрі всі ті твердження меморіялу вважають за об'єктивну наукову правду. ⁴⁾

Та вже зі самого змісту меморіялу ми бачили, що крім тих негативних прикмет, меморіал має і такі позитивні думки, що їм

¹⁾ „Нариси з історії української мови“ К. 1924. стор. 8.

²⁾ Трохи дивно і не дуже об'єктивно звучать ті місця Української Загальної Енциклопедії, де російського ученого Шахматова оцінено як оборонця української мови, а українського ученого Ст. Смаль-Стоцького як ворога праруської мови.

³⁾ Ор. сіт. стор. 74. — Сьогодні у польській слявістиці боронить теорії про праруську мову Т. Лер-Сплавінський і його учні, а в російській головню кн. Н. Трубецкой. У нас слідами Шахматова ідуть А. Кримский, І. Свенціцький, П. Бузук і ін.

⁴⁾ Напр. М. Грушевський: Про українську мову і українську школу. 2. вид. К. 1913. стор. 26. і ін.

справді належить назва об'єктивної правди. Сюди належить ствердження факту, що українська мова має свою довговікову історію, рівнорядну з російською мовою, а далі вияснення другого факту, що ніяка „общеруська“ літературна мова не існує, а та мова, що її дехто називає „общеруською“, це ніщо інше, як мова російська („великоруська“), для Українців чужа і незрозуміла. З тих фактів випливали дальші висновки, що українська мова має право на вільний розвиток, та що дотеперішня репресійна мовна політика російської держави у відношенні до Українців мусить змінитися в тім змислі, що всі давніші обмеження української мови мусять бути скасовані.

Найдавніша історія української мови представлена, щоправда, у світлі тендеційної теорії про праруську мову, отже не як рівнорядний з іншими мовами розвиток безпосередньо з прасловянської доби, але як процес відділення від східнослов'янської прамови. Всеж таки ця фіктивна праруська доба пересунена у такі давні передісторичні часи, що історія самої української мови, вже „відділеної“ від російської, не багато втратила у меморіалі зі своєї старовини, а навіть ще й сьогодні може бути доброю лекцією для тих українських учених, що без ніякої наукової причини легковажно пересувають початки української мови, літератури і національності у далеко новіші віки.¹⁾ А на ті часи, коли меморіал появився, та картина історії української культури, що її знаходимо в меморіалі, була для багатьох справжньою ревелюцією. Подібно і найстарший період староукраїнської державності змальований у меморіалі тенденційно неначе якась „общеруська“ держава. Але російські учені ствердили одночасно факт, що вже тоді Українці виразно відрізнялися від Росіян, а це вже було досить багато як на російські відносини. Та згідно зі своїми російськими тенденціями меморіал втягає староукраїнську історію і літературу у загальну схему російської історії і літератури, називаючи їх „наша історія“ і „наша література“, чим очевидно віддаляється від наукової правди.

Дуже цінним на той час було наукове вияснення російських учених, що т. зв. общеруська літературна мова, силоміць накидувана Українцям, це лише російська („великоруська“) мова. „Ми

¹⁾ Порівн. напр. статтю М. Кордуби про „Найважливіший момент в історії України“ ЛНВ 1930. VI. і дискусію на цю тему Українського Історично-Філологічного Т-ва в Празі в 1930 р. „Откоуду есть пошьяла руская земля“. Прага, 1931. — Гл. теж „Діло“ 1930. і 1931., та ЛНВ 1931. IV., V. і X.

не бачимо ніяких основ звати цю мову „общеруською“, — кажуть автори меморіалу — бо вона не представляє амальгами, в якій відбилися б, хоч і нерівномірно, окремішності всіх живих руських говорів“. (24) Коротка історія російської літературної мови, змальована в меморіалі, виказувала ясно, що її характер наскрізь російський і для Українців чужий. „Реформи Петра Великого вивели Росію на дорогу світської просвіти: в результаті з одного боку книжна великоруська мова зрівнялася з розговірною мовою Великоросів, а з другого розговірна мова Українців стала мовою нової української літератури“. (26) З природи річи, коли „думки і почування Українця рвуться нестримно на папір, для нього нема іншого виходу, як виразити їх звичайним своїм говором, бо чужа йому великоруська літературна мова не може стати заступником його рідної мови, не може і по своїй суті не повинна бути з нею зближувана і зрівнювана“. (24)

Тим своїм виясненням російська Академія вибивала з рук ворогів української літератури їх найсильнішу наукову зброю, а Українцям додавала віри у слушність їх боротьби за права української мови і літератури. Це був той найбільший ефект меморіалу, що здобув йому аж надто великі симпатії Українців, а серед російського громадянства викликав з одного боку тенденційну нехоть до наукового розгляду цієї проблеми, а з другого причинився до ревізії давніших наукових тверджень та повільної перемоги наукової правди.

IV.

На основі аналізу меморіалу доходимо до висновку, що петербурська Академія Наук не станула на становищі повної самостійности української мови і української нації. Її оборона прав української мови в Росії має тільки характер оборони провінційального говору, а у висліді цілій українській нації не признано рівнорядного становища серед інших націй, лише звязано її в одну національну цілість з Росіянами, в один „руський“ народ.

Хоч у меморіалі багато говориться про рівнорядну історію української і російської мови і про потребу дати їм рівні права в Росії, але одночасно знаходимо там досить часті завваження про те, що Українці є лише частиною „одного руського народу“ і що їх „сепаратизм“ т. зн. змагання до окремої української культури і державности, це неприродний, штучний витвір ненормальних відносин в Росії і неприродної коаліції з польськими протиросійськими інтересами.

Вільний розвиток української літератури повинен, на думку російських учених, відбуватися в межах російської держави в атмосфері спільних всеросійських інтересів, притягаючи у сферу тих інтересів також тих Українців, що жили поза межами російської держави. Бо всі Українці, на їх думку, можуть бути вірними синами ширшої національної цілості, синами „руського народу“, треба лише уміти зєднати собі їх розумнішою мовною політикою.

З того бачимо, що Українці в порівнянні з іншими націями, поставлені тут в тісніший зв'язок з Росіянами і в залежність від російських інтересів. Іншими словами, Українців не признано за самостійну націю, здатну до самостійного життя, хоч українській мові признано теоретично рівні права з російською мовою. Є в тім багато неясности, а вже особливо не знати, як російські учені уявляли собі дальшу будучність і української мови в російській державі і української літератури в її відношенню до російської.

З того місця меморіялу, де говориться про те, що у висліді політичної переваги російського елемента в російській державі „великоруська мова здобула загально-руське значіння“ головню тому, що вона стала державною мовою (24.), можна би зробити висновок, що і на будуче, хоч теоретично російська і українська мова мали би рівні права на літературний розвиток, але в прилюднім і державнім життю одна із них, а саме мова російська, дальше зберігала би своє „загально-руське значіння“ а українська мова мала би лише обмежену роль як мова одної провінції. Ясно, що тоді Україна дальше жила би в нездоровій атмосфері двомовности. — В самім меморіалі того всего не зясовано, але з цілого наставлення авторів можна зробити лише такий висновок. Коли до того додамо ще і теорію про „общеруську“ культурно-національну єдність і про праруську мовну єдність, тоді без кривди для авторів меморіялу зможемо до них віднести слова визначного польського слявіста Бодуена де Куртене, що добре знав усі секрети російської науки: „*Są wprawdzie „badacze“, zakrywający oczy i uszy na wymowę faktów, przekupieni bądź to w prostem znaczeniu tego wyrazu przez zainteresowane w tem rządy i stronnictwa, bądź też otumanieni przez szowinizm i fanatyzm, i w związku z tem fałszujący rzeczywistość obiektywną.*“¹⁾

Цілий меморіал з 1905. р. треба оцінювати як вислів росій-

¹⁾ J. Baudouin de Courtenay: Kilka ogólników o obiektywnej i subiektywnej odrębności „Ukraińcy“ pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym. — В Ювіл. Збірнику НТШ. 1925. стр. 15.

ської академії Наук, але у зв'язку з тодішнім політичним життям в Росії. З тодішніх документів в цій справі, що зберігаються в Архиві Академії Наук, довідуємося дещо про ті мотиви російської влади, що спонукували її до знесення протиукраїнських законів. В листі міністра народної освіти до Академії Наук з січня 1905. р. читаємо :

„Постановления, в свое время не опубликованные и в Свод законов не вошедшие, имели в виду воспрепятствовать развитию украинофильского движения, направленного к литературному, а быть может за сим даже и политическому обособлению Малороссии от остальной России. Указанное движение, бывшее всегда явлением наносным, ныне не представляет, по видимому, сколько-нибудь серьезной опасности; между тем применение запрета, значительно затрудняя распространение среди малорусского населения полезных сведений путем издания на понятном для крестьян наречии книг, препятствует повышению нынешнего низкого культурного его уровня“. ¹⁾

Отже переконання, що український рух вже приборкано і що він вже не є небезпечний для цілоти російської літератури і держави, було тою основою, на якій виростали пляни дозволити українській мові трохи вільніше розвиватися. Те саме переконання бачимо і в меморіалі у представників російської науки, а зрештою вже і в попереднім столітті напр. у Пипіна, в його обороні української літератури як літератури провінційальної, часто подибуємо той сам мотив. Драгоманов теж виступав проти переслідувань української літератури, у переконанню, що її розвиток нічим не пошкодить сильнішій „общеруській“ літературі на Україні. ²⁾

Ціла та російська оборона української мови і літератури має той самий зміст, що його виразніше висловив В. Ягіч в одному свому листі до Шахматова (2. III. 1907):

„Я желаю свободного развития малорусской речи, но не согласен на витеснение общего литературного языка“. ³⁾

Таке було становище російської Академії Наук у відно-

¹⁾ В. Н. Кораблев: Украинский вопрос в прошлом и русские академики. (Из Архива Академии Наук.) „Вестник Академии Наук СССР“. 1933. Ч. 5 ст. 20.

²⁾ В нашої науці про Пипіна ще часто повторяють помилковий погляд, мовляв він був оборонцем самостійности української мови і літератури. А тим часом ані він ані Драгоманов не були прихильниками повної самостійности української літератури.

³⁾ Гл. „Вестник Академии Наук СССР“. 1933. 5. стор. 22.

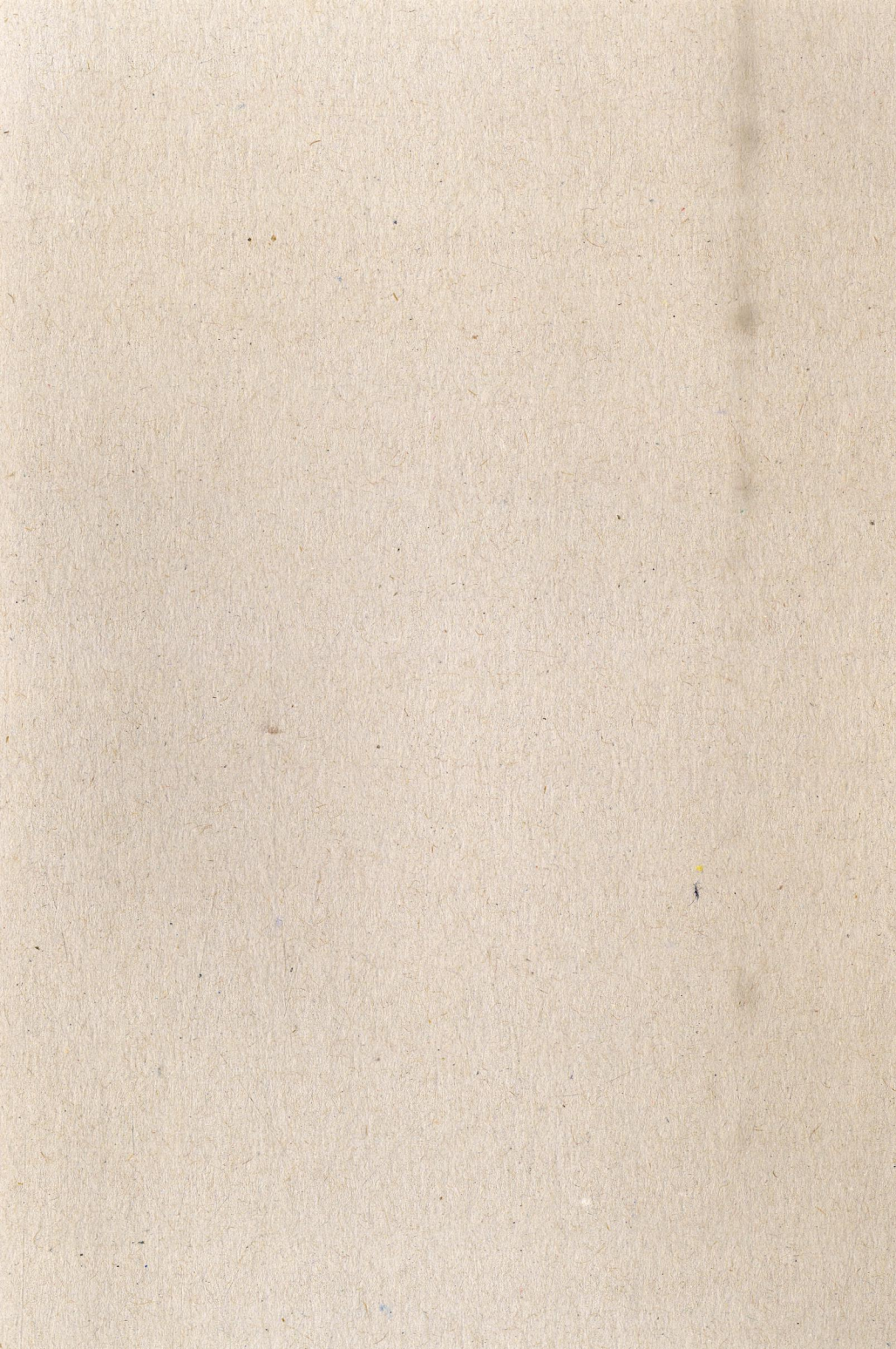
шенню до української мови і літератури. В теорії признавано їй право на вільну конкуренцію проти російської мови і літератури, але поза тою теорією скривалась глибока віра і непохитне бажання, щоби переможцем залишилася на Україні таки російська мова як засіб вищої всеросійської культури і як засіб об'єднання різних провінцій і діалектів в одну всеросійську цілість.

Відповідно до того Академія Наук уживала в своїм меморіалі такої термінології, яка найкраще служила пропаганді цього чергового пляну на опановання України. Це була та сама термінологія, що її вже здавна уживали всі явні і скриті вороги української мови і національності. „В записке, в обоих ее изданиях, нигде, между прочим, не фигурирует термин „украинский“ или „Украина“; везде он заменен термином „малорусский“ и „Малороссия“. ¹⁾ Термін „малорусский“ побіч терміну „великорусский“ найкраще служив згаданим політичним тенденціям російських учених.

Таким чином треба сконстатувати, що меморіал петербурської Академії Наук, це документ дуже характеристичний для російської науки. В нім бачимо тиху боротьбу об'єктивної наукової правди і російської політичної тенденції, з очевидною перевагою цієї останньої. Але і та крихта об'єктивної наукової правди, що здобула цьому меморіалові українські симпатії, дає цьому меморіалові вартість важного документу для історії слов'янської фільології взагалі, а для історії української мови зокрема. Ця крихта наукової правди виглядає сьогодні надто дрібна і майже без ніякого значіння для дальшої боротьби за права української мови. Та на свій час, коли прилюдна опінія в Росії заперечувала саме існування української мови і коли та прилюдна опінія викликала не лише важкі репресії влади проти української мови, але і серед самих Українців ширила сумніви і зневіру, тоді та крихта правди була ясним світлом в темряві безвиглядної дійсности, скріпляючи віру у слушність і необхідність дальшої боротьби за право до самостійного життя української нації. А ця віра додавала Українцям сили і на той час, коли треба було змагатися також поза сферою науки.

¹⁾ В. Н. Кораблев, *op. cit.* 21. — Назва меморіалу в оригіналі така: Императорская Академія Наукъ: Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПб, 1905, ст. III + 96. (Напечатано по распоряженію Имп. Академіи Наукъ, Мартъ 1905). — Друге видання вийшло в 1910 р. — Ми користуємо з українського перекладу В. Гнатюка з 1905. р. і до нього відносяться числа сторінок, зазначувані в клямрах.

рл 6598

Буць О.

Голос